

БОЯН БАХАНОВ*

ЗНАЧЕНИЕ НА ГОВОРИТЕЛЯ И КОНВЕНЦИОНАЛНО ЗНАЧЕНИЕ В ПРАВНИТЕ НОРМИ

Abstract: Law is a main source of justice in a democratic society, and as such it must send clear and unequivocal messages to its addressees. Therefore, the question of meaning in the legal vocabulary does not lose its relevance and universality.

The present study examines the question of the linguistic significance of legal norms in legal vocabulary, applying an interdisciplinary approach. Joining the thesis that the legislation can be considered as an expression of the legally significant will of the rule-making authority, the legal provisions will be presented as an intentional act. In search of the most appropriate explanatory method, two kinds of theories will be applied in parallel: Paul Grice's theory of linguistic meaning, on the one hand, and some theories with both textualist and intentionalist orientation, on the other. Subsequently, the communicative maxims proposed by Grice will be related to selected normative requirements related to the language of the normative acts.

Keywords: intention, legal norms, linguistic conventions, linguistic re-assignment, Paul Grice, textualism.

Съществуват множество философско-правни теории, които разглеждат нормотворческия процес като един вид комуникация между нормотворческия авторитет и адресатите на правото, където нормативните актове са средството, чрез което законодателят изразява своята комуникативна цел. Затова можем да кажем, че нормативните актове се определят като израз на правно значимата воля на своя създател – т.е. „обърнем ли поглед към нормативните актове като източник на право, то обусловеността на тяхното издаване от съответни психични процеси в съзнанието на тези, които участват в тяхната подготовка, обсъждане и приемане, е очевидна“ (Сталев 2007: 19). Приемайки този възглед като отправна точка, можем да заключим, че те са резултат от неговото намерение или неговата интенция. Това ни насочва към теорията на Х. П. Грайс като най-подходящ обяснителен способ, чрез който да изследваме значението, базирайки се на тази интенция.

1. Интенцията в законовите актове

Определяна като „редукционистка и двуетапна (Моллов 2014: 26), теорията на Грайс изразява възгледа, че даден езиков израз притежава значение, именно защото отразява някаква конкретна идея или намерение на човека, който го използва – т.е. значението на изречението зависи от „намерението на даден говорител да означаи нещо в конкретна ситуация“ (Лусан 2008: 87). Според Грайс това разграничение трябва да се направи, тъй като

* Докторант в Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
Email: boyanbahnov@ff.uni-sofia.bg

не винаги буквалното значение на изречението съвпада със значението, което говорителят влага в това изречение. Затова Грайс разграничава два вида значение – буквално и значение на говорителя.

За целите на т.нар. първи етап Грайс ограничава езиковото значение единствено до това, което говорителят цели да изрази със своето изказване т.е. „значението на говорителя се обяснява редуktivно без прибъгването до семантични концепции“ (Моллов 2014: 26). Според Грайс, тук интенцията на говорителя играе основна роля, тъй като тя може да е мотивирана от това, той да предизвика вярване или действие у аудиторията, което се изразява посредством императивни и съобщителни изречения (Ива отвори прозореца. Или Ива, отвори прозореца!) По този начин Грайс поставя „намерението във връзка със смисъла“ (Grice 1957: 385).

Ако съотнесем първия етап от теорията към правото, можем отново да се върнем към тезата, че нормативните актове са един вид казване на законодателя и като такива те отразяват неговата интенция, която има за цел да предизвика вярване или действие от страна на адресатите на акта, които се явяват аудитория. В този случай според В. Родригес-Бланко, „правните норми трябва да се тълкуват като израз на намерение от страна на законодателния орган да гарантира извършването на определени действия от страна на гражданите“ (Rodriguez-Blanco 2011: 79).

За нашите цели е релевантен и вторият етап от теорията на Грайс, в който той изследва семантичните свойства и отношения, „които се обясняват посредством значението на говорителя“. От гледна точка на правото този втори етап обяснява езиковото значение на нормативните актове посредством интенцията на нормотворецът да вложи определено значение в тях и именно с него съдиите трябва да се съобразят при решаването на определен казус.

Въпреки че всички правни разпоредби са формулирани във вид на съобщителни изречения, чрез тях се изразяват всички видове правни норми. Например нормите относно норми или функционалните разпоредби имат основно съобщителна функция – целят да предизвикат вярване у своите адресати, каквито са разпоредбите дефиниции – например „по смисъла на този закон, разгласяване на произведение“ е довеждането на произведението със съгласието на неговия автор за първи път до знанието на неограничен кръг лица, независимо от формата и начина, по който се осъществява това“ (Закон за авторското право и сродните му права, Допълнителни разпоредби, §2). Дескриптивната употреба в езика на нормативните актове също така се използва и за определяне на основните белези, които трябва да притежава даден обществен феномен, за да бъде съотносим към определен акт. Релевантен пример тук е Чл. 9, ал. 1 НК., който определя характеристиките, на които трябва да отговаря едно деяние, за да бъде квалифицирано като престъпление: „Престъпление е това общественноопасно деяние (действие или бездействие), което е извършено виновно и е обявено от закона за наказуемо“.

От своя страна, регулативните и защитните правни норми, изразени посредством регулативни разпоредби, имат за цел да предизвикат определено поведение от страна на техните адресати. Въпреки това те не са формулирани във вид на императивни изречения, а по-скоро са под формата на дескриптивни изказвания. Например правно изявление от вида: „това е нарушение на О при обстоятелства С“ (Marmor 2014: 64), не е предназначено да описва как стоят нещата в действителността, а предписва определено поведение. Такива са на първо място задължаващите норми, чиято цел е да продуцират определено действие, например „продавачът е длъжен да предаде на купувача продадената вещ“ (Закон за задълженията и договорите, чл. 187); на второ място можем да посочим забраняващите норми, които възпират адресатите от извършването на действие, например „в данъчен склад за складиране не може да се извършват дейности, представляващи производство на акцизни стоки по смисъла на чл. 59“ (Закон за акцизите и данъчните складове, чл. 65, ал. 4 Нова – ДВ, бр. 95 от 2009 г., в сила от 01.12.2009 г.); На трето място са позволяващите норми, които оставят на своите адресати избора дали да извършат действието или не – „работникът или служителят може да предложи на работодателя да премине от работа, извършвана в помещенията на работодателя, към работа от разстояние (Кодекс на труда, чл. 107з. Нов – ДВ, бр. 82 от 2011 г.).

Макар и формулирани под формата на дескриптивни изречения, описващи определени факти, е очевидно, че тези разпоредби имат съвсем друго предназначение – те продуцират определени действия, за каквито и Грайс говори в своята теория. „Когато законът изисква от вас да направите нещо, да речем, че „трябва да правите О при обстоятелство С, той казва, че трябва да направите О, и че трябва да го направите, защото законът го казва“ (Marmor 2014: 63). В този смисъл такъв вид изказвания на законодателя не просто предписват на субектите какво да правят или да не правят при определени обстоятелства, а заедно с това те изразяват и причината, която мотивира предписанието – трябва да го направите, защото е предписано от закона. В този смисъл можем да посочим правните предписания като пример за „парадигмални речеви актове“ (Ibid: 77).

Разглеждани като интенционален акт, правните разпоредби изразяват нормотворческото намерение или, с други думи, волята на законодателя, каквато е и основната теза на субективната теория. Нейните привърженици, сред които е Ф. Жерар, смятат, че „целта на съдебното тълкуване на закона е да се открие волята на законодателя“ (Gerard 1978: 51). По този начин действията на съда отговарят на изискванията, въведени от съвременните конституции. Те изрично установяват, че „страната се управлява съгласно законите, а при упражняване на своите функции, съдиите са длъжни да се подчиняват на закона. „Съдиите са длъжни да се съобразяват с волята на законодателя и да представят и аргументират своето решение като произтичащо от нея“ (Ташев 2007: 103).

Субективната теория получава израз в т.нар. правен интенционализъм¹, който „призовава съдиите да търсят действителните намерения и цели, изразени посредством съответния нормативен акт, стремейки се да екстраполират отговор от тези намерения и цели на въпроса, пред който са изправени“ (Marmor 2014: 110).

Тук обаче едно такова обяснение би било доста неудовлетворително, тъй като за всеки отделен случай адресатите на акта ще трябва да тълкуват волята на законодателя, което потенциално би довело до множество различни тълкувания поради сложния и комплексен характер на понятието „воля на законодателя“. Когато обаче се казва воля на законодателя, не се има предвид волята на един-единствен субект, защото обикновено създаването на повечето нормативни актове и най-вече законите са резултат от съвместната дейност на множество субекти, които често изразяват различни, дори противоположни възгледи относно съдържанието на съответния акт, чийто краен текст се създава в резултат на политически компромис между страните. По този начин нормативните актове „в крайна сметка рядко се оказват продукт на един единствен ум. Те преминават през многократни преработки от различни хора, конкретни разпоредби се изменят или добавят, за да мотивират определени партии и може да се окаже, че крайният текст няма един определен автор или човек, който да е участвал в целия процес по неговото формиране“ (Carston 2011: 26). Това се потвърждава и от факта, че от внасянето си в парламента, докато не бъде приет на второ четене със съответното необходимо мнозинство, определен закон може да претърпи множество корекции. Съществуват и случаи на закони, чиито първоначален и окончателен вариант коренно се различават. Вследствие на казаното обаче вероятно трябва да се запитаме по какъв начин можем да разбираме понятието воля на законодателя? А може би по-важният въпрос тук е по какъв начин би следвало да тълкуваме правните разпоредби ако не сме в състояние да установим единна воля, стояща в основата на тяхното изготвяне и приемане?

Едно подходящо обяснение на това ни предлага Скалия, според чийто възглед, когато разглеждаме понятието за нормотворческата воля на законодателя, „ние всъщност не търсим субективно законодателно намерение, а търсим някакво обективизирано намерение, т.е. намерението, което всеки разумен човек би разбрал от текста на закона, поставен в контекста на цялостната нормативна уредба“ (Scalia 1997: 17). Следователно, когато тълкуваме текста на закона, ние аргументираме постигнатото значение единствено въз основа на обективизираното в текста на съответната разпоредба.

Вероятно това са само част от аргументите, довели до възникването на „обективната теория“ (Ташев 2007: 102), тъй като по същество тя застава срещу възгледа, че законът се ограничава единствено до изразената в него воля на законодателя. Представителите на обективната теория (като Б. Еб-

¹ Сред представителите на това направление са Т. А. Алейников, Л. Солан, А. Мармор и др.

зеев например), приемат, че, веднъж създаден, законът става независим от волята на своя автор и се превръща в част от юридическия и обществен ред на даденото общество. Точно поради тази причина, за да може законът да функционира правилно, съдиите трябва да се опират на волята на закона *ratio legis*, а не да търсят волята на законодателя.

Обективната теория намира отражение в т.нар. правен текстуализъм, чийто представители² възприемат тезата, че „управляващ е законът, а не волята на законодателя“ (Scalia 1997: 17). Като явен аргумент в полза на една такава интерпретативна теория може да се посочи изтъкнатият от Дж. Сийгъл факт, че „следването на законоустановения текст може да бъде единственото решение на даден казус“ (Siegel 2009:176). Макар и хипотетично да приемем, че съществуват случаи, в които намерението на нормотворческия авторитет не може да бъде установено по безспорен начин, очевиден е фактът, че „няма закон без текст“ (Ibid). Следователно, тълкуването на закона трябва да се осъществява въз основа на това, което „законодателният орган буквално е казал в текста на влезлия в сила закон, като избягват установяването на всякакви законодателни цели и намерения“ (Margor 2014: 107). Изследването на вложеното значение не трябва да бъде ограничавано единствено до интенцията (волята) на законодателя. В този процес трябва да бъде поставен акцент върху „смисъла, който изразява съдържателните елементи на връзката между законодателя и субектите на правото“ (Ташев 2007: 101), т.е. трябва да се изследва външният израз на правните разпоредби (как те достигат до своите адресати). Това най-ясно може да бъде обяснено посредством т.нар. модел на Симел, според който „текстуалистките теории на юридическата интерпретация са самосъзнателни начини, които предварително определят интерпретативната задача по отношение на съдържанието, фиксирано на преден и заден план и движението или „системния шум“ (Hutton 2009: 178). По този начин се очертават интерпретативни граници, в които значението не зависи от интенцията на автора или се предполага, че то е изказано достатъчно ясно от самото семантично съдържание. Това предполага, че текстът на нормативния акт би трябвало да бъде изразен достатъчно ясно, за да не буди никакво съмнение относно негово значение. Като всеобщ нормативен регулатор в обществото правото играе централна роля в обществения живот, което налага правните повели да бъдат разбираеми от всички, за да могат адресатите да ги последват. Затова, когато се тълкуват нормативни актове, е важно значението на езиковия израз да не поражда съмнения у аудиторията, към която е адресиран даден акт. Но за да бъде изпълнено това условие, е необходимо да се осигури единство в правната лексика и да бъдат съблюдавани присъщите ѝ езикови конвенции.

В своята теория Грайс въвежда понятието конвенция, схващайки го като „набор от поведенчески регуларности“ (Моллов 2014: 26). Той възприема

² Сред представителите на това направление можем да открием А. Скалия, Дж. Сийгъл, С. Д. Смит и др.

формирането на езикови конвенции като съвместен акт от страна на общността, който се изразява посредством многократното обозначаване на едно нещо по точно определен начин – т.е. „изречение S означава P за дадена общност C, което се обяснява чрез наличие на конвенция в C, корелираща изречения с акта на имане предвид („значене“), че P“ (Ibid).

По подобен начин се формират и конвенционалните значения в юридическия език, където думите и изразите с утвърдено правно значение (конвенциите), стават такива по силата на това, че в множество случаи те биват употребявани с едно и също фиксирано значение. В този смисъл „повтарянето и цитирането дават авторитет на думите, безкрайно враждайки ги отново и отново в тъканта на закона, размивайки по този начин разликата между навик и правило“ (Hutton 2009: 66). Вследствие на това тези изрази обикновено не придобиват „семантични разширения“ (Marmor 2014: 88). Но дори по изключение да придобиват такива, значението им се разкрива в контекста на тяхната употреба.

Тук следва да отчетем и факта, че освен съществуващите вече конвенции както във всекидневния, така и в юридическия език, често се наблюдава възникване и включване на нови такива. Заради сложния характер на юридическия език обаче се налагат няколко уговорки, които да пояснят процеса на конвенционализацията в него. На първо място юридическият език е по-малко изменчив от общоупотребимия и затова в него навлизането на нови конвенции се наблюдава много по-рядко. „С други думи, на учения в правните науки твърде рядко се налага да прибегва до въвеждането на съвсем нови термини, защото повечето от тези, които използва вече, имат своя история и утвърдено значение“ (Бузов 2010: 129), т.е. в юридическия език рядко се налага използването на понятия, които нямат утвърдено конвенционално значение. Тези конвенции могат да се определят като конститутивни, тъй като, от една страна, тяхното включване в езика на закона конституира един съвсем нов, непознат до този момент на правната лексика езиков израз, а от друга, неговото инкорпориране от страна на законодателя фиксира неговото значение за целите на правото. Така да се каже, това действие извежда едно ново езиково правило, което определя по какъв начин това понятие трябва да се разбира в хода на всички отделни юридически дискурси на неговата употреба. Такива изрази много приличат на „еднокритериални“ (Marmor 2009: 97), тъй като тяхното буквално значение се „конституира и изчерпва от конвенцията, която те означават“ (Grice 1957: 85).

Много от термините и формулировките, които се използват многократно в нормативните актове, получават изрично дефиниране от самия нормотворчески авторитет, каквото е изискването на чл. 32 УПЗНА. Това дефиниране въвежда един вид „предварителен съзнателен план или изрично формулиране на намерение“ (Grice 1957: 85). Целта на тези правила, е да се „обезпечи единството и стабилността на правното регулиране. Тези термини и неясни формулировки биват изяснявани посредством „аналитичните и проективните дефиниции“ (Бузов 2010: 130). Те имат за предмет езика като

такъв, защото всяко изказване относно семантичното съдържание на езиков израз може да бъде определено като „семантично изявление. Семантичното изказване е израз, който казва нещо за друг израз“ (Aarnio 1987: 70). Първите уточняват и доразвиват общоприетото значение на съответното понятие, докато вторите определят по какъв начин трябва да се разбира значението на понятието при неговата последваща употреба. Проективните дефиниции се делят на два вида – „конструктивни и регулативни“ (Бузов 2010: 130). Първите можем да определим като „предложение за конвенция“ (Aarnio 1987: 71), тъй като чрез тях системата на правото инкорпорира нови понятия, обхващащи различни аспекти от обществения живот, които до този момент не са били обект на правна регламентация. Ето защо можем да кажем, че това действие от страна на законодателя въвежда съвсем нова езикова конвенция в езика на правото, която до този момент не е била присъща за него. Вследствие на това можем да квалифицираме това понятие като нововъзникнала конститутивна езикова конвенция, а дефиницията на въпросното понятие като конститутивно правило. Това се дължи на факта, че „основният вид на нормативността тук е конститутивен: той се отнася до това, което се счита за нещо, например това, което се счита за кон или патица“ (Turner 2010: 17). Една такава нововъзникнала конвенция е например сравнително новото понятие електронни пари, използвано в Чл. 34, ал. 1 на Закона за платежните услуги и платежните системи: „Електронните пари са парична стойност, съхранявана в електронна, включително магнитна форма, която представлява вземане към издателя, издава се при получаване на средства с цел извършване на платежни операции и се приема от физическо или юридическо лице, различно от издателя на електронни пари“.

От своя страна, регулативните дефиниции дават по-пълно и конкретно определение на понятия, чието значение се нуждае от доуточняване или разясняване за целите на правото. Тях също можем да причислим към групата на конститутивните правила. Макар тяхното наименование да предполага, че притежават единствено регулативни функции, те са предназначени да подобрят разбирането на даден конвенционален израз. Вследствие на това можем да заключим, че регулативните дефиниции са ограничени единствено до това да доизясняват определен езиков израз, който вече има характер на конститутивна конвенция.

2. Интерпретацията в езика на закона

Правилата и дефинициите, които правото предвижда, осигуряват единство в правната лексика, която от своя страна способства за еднаквото тълкуване и разбиране на нормативните текстове. „Обяснението на такъв извод можем да търсим в затруднението, което ще срещне тълкувателят на една норма да посочи нейния истински смисъл и съдържание ако при създаването ѝ законодателят не е взел предвид принципите и средствата, с които тя ще бъде тълкувана, т.е. ако съществува разлика в мисленето при създаването и прилагането на нормата, поради което правоприложителят тълкувател очаква едни и същи правила на закона и правната теория да бъдат използ-

вани при строежа и формулирането на нормата, а законодателят В една или друга степен се е отклонил от тях“ (Петров 2010: 336–337). Вследствие на това при интерпретирането на законовите предписания могат да възникнат противоречиви или неясни резултати, които биха нарушили успешната комуникация между нормотвореца и адресатите на правото. Тук ще предложим едно възможно решение на това как могат да се преодолеят тези трудности, като ще си послужим с комуникативните максими, въведени от Грайс, според когото тяхното нарушаване може да се смята за индикатор към аудиторията че говорителят има интенцията да означи нещо различно от буквалното значение на изречението. Затова посредством тези максими можем да обясним как „един говорител може да каже едно нещо, но същевременно неговото изказване да се разбира, и то правилно като друго нещо“ (Lusan 2008: 159).

Максима за количество

„Бъдете толкова информативни, колкото е необходимо в конкретната ситуация;

Не бъдете по-информативни отколкото се изисква;

Максима за качество

Не изказвайте неща, които не смятате за истинни;

Не изказвайте неща, за които ви липсват адекватни доказателства.

Максима за отношение

Бъдете релевантни;

Максима за начин

Избягвайте неразбираемото изразяване;

Избягвайте двусмислието;

Бъдете кратки (избягвайте излишното многословие);

Говорете подредено“ (Grice 1991: 26–27).

Бихме могли да интерпретираме тези максими за целите на правото и да ги съотнесем към съществуващата вече юридическа регламентация, определяща правилата за езика на нормативните актове, посредством които се осъществява успешната комуникация между нормотворческия авторитет и адресатите на правото. „У нас това е направено с нарочен нормативен акт – Закон за нормативните актове, който цели и точното Възприемане и точното изпълнение на законовите повели. За нас са важни тези, които са свързани с нормативните изисквания към езика на правото – закони и подзаконови нормативни актове“ (Хрусанов 2010: 57).

Максимата, отнасяща се до количеството информация за нашите цели, може да бъде съотнесена към изискването наименованията на нормативните актове да бъдат формулирани кратко. Според чл. 24, ал. 1 от УПЗНА всеки нормативен акт трябва да има заглавие, което да указва вида на акта – конституция, закон, постановление и т.н. Наименованията трябва да бъдат формулирани максимално кратко, като това не бива да накърни тяхната ин-

формативност – те трябва да предоставят достатъчно информация за предмета на тяхното регулиране: например Семейен кодекс, Кодекс на труда, Закон за собствеността, Закон за митниците, Наказателен кодекс, Наказателно-процесуален кодекс и мн. др. „Краткостта на наименованието постига словесна пестеливост, предпазва от многословие, което може да внесе неудобства и неяснота. Освен това по този начин се постига по-голяма конкретност“ (Спасов 2006: 70). Когато наименованията на нормативните актове са формулирани по подходящия за целта начин, те дават максимално лаконично, но все пак достатъчно информативно необходимата информация относно кръга от обществени отношения, които регулират. Това от своя страна е непосредствено свързано със следващата максима на Грайс: бъдете релевантни.

Когато се формулира наименованието на даден нормативен акт, то трябва да бъде релевантно на съдържащата се в него нормативна уредба. Това улеснява работата с нея, особено за субекти, които нямат юридически познания, защото по този начин от заглавието на акта те могат лесно да се ориентират за предметната му област. Така например ако човек се нуждае от информация относно условията за сключване на брак, той би трябвало да я потърси в Семейния кодекс. В друг случай, ако се нуждае от информация относно правото си на отпуск, той трябва да се допита до Кодекс на труда и т.н. Ако обаче хипотетично предположим, че се стигне до явно фактическо разминаване между заглавието и нормативното съдържание на акта, това би затруднило правилното боравене с него. Ето защо „всякакви изменения в съдържанието на закона изискват преразглеждане на неговото заглавие“ (Колев 2006: Раздел 3, §2 Строеж на закона, т. 4). Всичко това налага в отделните нормативни актове да бъдат включвани единствено и само разпоредби, релевантни на съответната предметна област на акта. Отклонения от това правило се допускат единствено в допълнителните разпоредби на даден акт, като това е изрично уредено в чл. 32 от УПЗНА. От своя страна, тази предметна област или специфичните обществени отношения, които са предмет на правна регулация от страна на съответните нормативни актове, определят „отрасловата типизация“ в тях. По същество отрасловата типизация представлява всички специфични юридически термини и нормативни конструкции, които са характерни за дадена предметна област в правото. Тя съставлява особените езикови конвенции, типични за дадения правен отрасъл. Това ни насочва към езиковата формулировка на самите правни разпоредби и към начина на тяхното продуциране.

Третата грайсманска максима, която има отношение към разглежданата от нас материя, е тази за начина на изразяване. Тя може да бъде съотнесена към няколко разпоредби, регламентиращи езика на нормативните актове. На първо място трябва да споменем чл. 9 ЗНА, който, освен че изисква правните разпоредби да бъдат формулирани на общоупотребимия език, предписва също тази формулировка да бъде кратка, точна и ясна. Текстът на правните норми трябва да бъде изразен максимално кратко и синтезира-

но. Ако в своята ежедневна комуникация хората си служат с множество епитети, метафори и идиоматични изрази, които придават пъстрота в начина на изразяване и отразяват личното отношение и възгледи на говорителя относно дискутираната тема, то такива са недопустими в езика на закона. „Краткостта изисква законовото предписание да бъде по възможност формулирано в кратки изречения. „На тази цел служат и разумният формализъм, и целесъобразният схематизъм, които често имат място при съставянето на проектите за нормативни актове и които, като се констатира не само не се осъждат, но напротив – биват поощрявани“ (Спасов 2006: 89). Изискването за краткост в ни най-малка степен не накърнява целостта на правните разпоредби, защото, за да служат като регулатор, те трябва да са завършени и достатъчно информативни.

Изискването за точност при формулировката на нормативните актове се отнася до необходимостта езикът в тях да отразява точно юридическата мисъл на нормотворческия авторитет или, с други думи, юридическият език трябва точно да отразява неговата интенция. Тук особеност е това, че е необходимо правните разпоредби да получат формулировка, в която думите и изразите са използвани в съответствие с тяхното точно езиково значение. „Друго важно условие при създаването на юридическите актове е използването на думите и изразите в съответствие с техните стилистични особености, а също така и в съответствие със стилистичните особености на контекста“ (Милкова 2002: 290).

Следващото изискване към езика на правните разпоредби е те да бъдат формулирани ясно и недвусмислено. Това се налага, за да могат техните адресати ако не изцяло, то поне най-общо да разберат техните предписания (по-голямата част от адресатите на правото са лица, които нямат юридически познания). Но тъй като юридическият език е специфичен, той няма как да бъде абсолютно опростен. Затова изискването той да бъде ясен, може да бъде изпълнено дотолкова, доколкото това не би навредило на целостта и тънкостите при изразяването на юридическите актове.

Максимата, отнасяща се до качеството на информация, на този етап от нашето изследване остава встрани, тъй като въпросът за истинността в правните норми е комплексен и остава спорен и до днес. Този проблем ще бъде разгледан детайлно в самостоятелно изследване, където ще се опитаме да установим дали правните предписания могат да имат стойност по истинност и как може да се установи това.

Така формулирани, тези „максими“, както и останалите правила относно външния езиков израз на правните норми, спомагат за тяхното по-лесно и правилно интерпретиране от страна на аудиторията (адресатите на правото). Като краен резултат в подобни хипотетични ситуации може да се стигне до разминаване между значението на правните предписания и значението, което нормотворецът е искал да вложи в тях – т.е. съществува разлика между значението на езиковото съдържание и това, което нормотворческият авторитет е целял да означи посредством неговото изказване. Такова

разминаване Грайс нарича разлика между значението на изречението и вложеното значение. Първото е предмет на семантиката, а второто на прагматиката, чийто еквивалент в правото може да бъде открит съответно в текстуализма и интенционализма. Едно такова разминаване между семантично и прагматично съдържание се среща много по-често във всекидневното общуване, отколкото в езика на нормативните актове. В процеса на своята комуникация хората се опират именно на прагматично обогатеното съдържание, защото то стои в основата на вложеното от говорителя значение. Според Грайс, за да се осъществи успешна комуникация, е необходимо аудиторията да разбере значението на това, което говорителят изразява чрез изказването на дадено езиково съдържание. Едно такова разминаване би могло да се случи много по-рядко в езика на нормативните актове – при тях „прагматично обогатеното съдържание е по-скоро изключение, а не правило“ (Marmor 2014: 34). За да постигне своята комуникативна цел, в общия случай законодателят си служи със семантичното (буквалното) значение, тъй като то е общоприето и съответно общоразбираемо.

Но дори и автори с предимно текстуалистски възгледи като Скалия признават, че „буквалното значение на думата в абстрактното може да се променя, когато е контекстуализирано и че някои фразови значения не са строго композиционални“ (Scalia 1997, Cite in Carston 2011: 23–24). В такива случаи, когато се интерпретира единствено езиковият израз (семантичното съдържание) на нормативния акт, абстрахирайки се от целите на неговия създател, интерпретаторът често може да постигне значение, което не отговаря на законовата цел, дори нещо повече, той често би достигнал до интерпретативни резултати, които се разминават или са в противоречие помежду си. Това се поражда от обстоятелството, че езикът на закона често съдържа не дотам ясни формулировки. Когато са налице такива случаи, за повечето от тях езиковият контекст е достатъчно ясен и не се стига до противоречиво тълкуване на вложеното значение. Но това, което прави „неяснотата семантично проблематична, е не просто фактът, че има граници, в които се прилагат неясните термини, а фактът, че има голяма неяснота относно къде започват и къде завършват тези граници“ (Marmor 2014: 94). Според Р. Ташев неяснотата в езика на закона има две измерения – тя може да бъде начална и последваща, което зависи от момента на нейното възникване. „Началната неяснота възниква или като грешка на законодателя, който не е изразил точно и ясно правилото за поведение, или целенасочено, за да бъде предоставена възможност на съдията да конкретизира правилото, преди да го приложи в конкретния казус. Последващата неяснота възниква поради остаряване на законодателството и появата на нови ситуации, които не се съдържат в първоначалната редакция на правната норма“ (Ташев 2007: 148).

Нека да илюстрираме казаното дотук с един пример от българското законодателство: текстът на Чл. 12, ал. 1 НК гласи, че „Не е общественоопасно деянието, което е извършено при неизбежна отбрана – за да се защитят

от непосредствено противоправно нападение държавни или обществени интереси, личността или правата на отбраняващия се или на другото чрез причиняване вреди на нападателя в рамките на необходимите предели“. Разбира се, законодателят изрично е очертал и съответните граници на такъв вид самозащита, което означава, че в общия случай формулировка като в посочения пример не поражда съмнение относно своето приложение, т.е. кои случаи могат да се означат по този начин. Въпреки това има изключения, които трудно биха могли да бъдат изрично квалифицирани или в които да се определи дали има превишаване на тези граници, тъй като не винаги фактическите обстоятелства могат да бъдат категорично съотнесени към текста на посочената разпоредба. В тези случаи се наблюдават т.нар. гранични случаи, тъй като „всяка дума постоянно има, заедно със случаите на утвърдена употреба, и „гранични случаи“, които не могат безспорно нито да бъдат включени, нито изключени от обсега на правното регулиране. По този начин като цяло правният език не е обективен и ясен, а в значителна степен неопределен и придобива конкретно значение едва при съпоставянето му с конкретните факти в процеса на прилагане на правото“ (Ташев 2007: 150–151).

Вероятно точно такива хипотетични казуси визира Аарнио, когато говори за „напрежение между стабилност и гъвкавост“ (Aarnio 1987: 8). Според него правните разпоредби се създават на базата на стандартни общи формулировки, което често води до трудно съотнасяне на един или друг правен казус към текста на конкретна правна норма, тъй като „реалният живот има толкова много различни аспекти, което прави трудно неговото възпроизвеждане в мрежа от фиксирани правни норми“ (Ibid: 9). Точно поради тази причина се налага известна гъвкавост при прилагането на правните норми.

Ако съществуваше една идеална система от източници на правото, в закона „всяка фактическа ситуация щеше да бъде предвидена във всички нейни особености. В такъв случай в правоприлагането не би имало нужда от интерпретатор, тъй като правилните правни характеристики на дадена ситуация ще са ясно изразени в закона“ (Hutton 2009: 153). Но поради многообразието на междуличностните отношения в обществения живот такава система не съществува и вероятно дори не би могла да бъде създадена.

Във всяко съвременно общество в процеса по тълкуване на конкретна правна разпоредба „тясното съдържание може да се отъждестви с някакво правило в главата на говорителя, което да оставя нещо като многоточие за попълване от експерта“ (Карагеоргиева 2009: §10.6.1). По този начин нормотворецът предоставя възможност на експертите (юристите) посредством прецизна езикова интерпретация да направят съответната конкретизация относно значението на текста в съответния дискурс. В тези случаи е необходимо да се извърши интерпретиране, за да се достигне до подобно тясно конкретизирано значение в съответния контекст на правоприлагане. Единствено чрез интерпретация това значение може да бъде съгласувано с целите

на цялостния юридически дискурс или, с други думи, да бъде в съзвучие с цялостния контекст на правната система.

В този смисъл, както отбелязва Стивън Уинтър, „значението не е в думите. По-скоро смисълът може да бъде само в съзнанието на преводачите, които разбират тези думи в светлината на ментални рамки, активирани в конкретни контексти“ (Winter 2011: 119). Това би могло да се реализира точно в хода на отделните юридически интерпретации, където в процеса на своята реализация понятията следва да бъдат прецизирани чрез включването им в различни дискурси, но „такива решения не биха били случаи на прилагане на закона, а на неговото стесняване или разширяване“ (Marmor 2014: 94). В подкрепа на това съществуват и множество други примери, но тук ще посочим единствено думите-стандарти в правото. Това са „понятия, изградени върху критерии, основани върху онова, което изглежда нормално и приемливо в обществото в момента, когато фактите трябва да бъдат оценени. Такива са понятия като справедливост, добри нрави, добросъвестност, грижа на добър стопанин и т. н.“

Когато става въпрос за значението на интерпретатора, е очевидно, че част от думите изначално не могат да имат фиксирано значение. В случая с думите-стандарти това е така, тъй като тяхното значение еволюира с времето, т.е. то зависи от историческия контекст на тяхната интерпретация. Затова, в някои случаи, „вместо да се каже на хората какво точно трябва да правят или да не правят, е по-добре да се определи неясен стандарт, оставяйки по този начин на самите субекти да се ръководят от собствената си преценка и да поемат отговорност за избора, който правят“ (Ibid: 98).

В подкрепа на това ще се присъединим към възгледа, че „кодираният езиков смисъл е недостатъчен за определяне на това какво означава дадено изказване или текст“ (Carston 2011: 24). Това вероятно се дължи именно на едно такова прагматично обогатяване, до каквото, макар и рядко, все пак е възможно да се достигне. Затова, КОГАТО говорителят/нормотворецът използва изрази, притежаващи повече от едно потенциално значение, ние можем да направим предположение какво той е искал да означава с даденото изказване, и въпросното значение ще зависи от контекста.

В тези случаи според текстуализма „не можем да се позоваваме единствено на семантичното съдържание, а трябва да се ръководим от множество различни прагматични фактори“ (Marmor 2014: 117). Вероятно в определени случаи, за да се справим с подобен род интерпретационни трудности, най-правилният метод би бил интенционалистският подход. Обаче нито правният интенционализъм, нито правният текстуализъм, разглеждани самостоятелно, са в състояние да обяснят с абсолютна категоричност комплексния характер на значението в нормативния акт. Всяка една от тези доктрини успешно разкрива това значение от един или друг аспект, но едва когато те се приложат съвместно, може да се направи аргументирано заключение. „Въпреки, че интенционализмът и текстуализмът често се приемат за две противостоящи си интерпретационни доктрини“ (Carston 2011: 24),

според Р. Карстън, правилата и методите на текстуализма, изобщо не противоречат на целите на интенционализма. Следователно, тук правилният подход, който ще ни помогне най-добре да обясним значенията в нормативните актове, е т.нар. от Мармор „текстуализъм в контекст“ (Marmer 2014: Chapter 5. Textualism in Context: 107–130). Ето защо, както казва Л. Солан, ако езикът на закона има разбираемо значение, без да се взема предвид намерението на нормотвореца, то в такъв случай ще бъде достатъчно интерпретаторът единствено да прочете текста на нормативния акт, за да определи неговата приложимост към съответен казус. „Но ако определянето на нормотворческата воля е необходим елемент на тълкуването, тогава езикът на нормативния акт не би могъл да се разглежда като нещо повече от доказателство за тази воля“ (Solan 2010: 110).

Но макар да са резултат от едно и също семантично съдържание, в процеса на интерпретация на нормативните текстове вложеното и постигнатото значение често могат да се разминават до степен на противоположност. В тази връзка Р. Карстън употребява много подходяща метафора, която описва именно тълкувателния процес. Той определя това, което законодателят е целял да означава посредством правния текст и значението, което интерпретаторът открива в него, като „две страни на една и съща комуникативна монета, които обаче не винаги съвпадат напълно“ (Carston 2011: 24). Вследствие на това разминаване в хода на отделните юридически дискурси на правоприлагане в някои случаи може да се достигне до т.нар. „преозначаване“ (Шаранкова 2001: 302) на вложеното от нормотворческия авторитет значение в текста на даден нормативен акт. Ако се върнем отново към метафората на Карстън, трябва да кажем, че монетата все пак винаги има две противоположни страни.

Едно вероятно обяснение на този феномен можем да открием в целите, от които интерпретаторът на съответния текст се ръководи, или по-точно от позицията, която той заема в съответното съдебно производство, където „всеки иска да обърне смисъла към себе си, всеки търси нему потребния смисъл“ (Михайлова 2001: 55). Без съмнение, в по-голяма или в по-малка степен интерпретаторът бива повлиян от процесуалното си качество в производството. Например боравейки с едни и същи правни източници и споделяйки общи факти от действителността, в известна степен е възможно ищецът и ответникът да открият разминаващо се значение, детерминирано от различната интенция, с която те интерпретират както „текста (правото), така и квазитекста (факта)“ (Ташев 2002: 13).

В този смисъл тук можем да предположим, че процесът по правоприлагане „може да доведе до преднамерена или непреднамерена промяна на съществуващите правила“ (Vix 2011: 44).

В хода на едно наказателно производство въпросът би стоял по подобен начин – всяка от страните аргументирано защитава своите цели, спрямо процесуалната си функция. В този процес „заинтересуваността издава себе си, когато налична ситуация бива привеждана и поставена в параметрите на

нормативното решение. Тогава намерението да възтържествува чистият смисъл и истинската същност на правото остава на втори план“ (Михайлова 2001: 66). Това означава, че при акта на интерпретиране водеща роля играят именно предпочитанията на страните, тъй като според Доналд Дейвидсън умението на агентите да си служат с даден език е част от тяхната способност да се ориентират в света. Той смята, че съществува взаимодействие между езика и различните убеждения и очаквания на участниците в комуникацията, както и фактическите обстоятелства. Тук „действията могат да бъдат описани чрез намеренията (интенциите) за реализирането им и техните следствия“ (Бузов 2002: §4.3). Целият този процес на интерпретация води до един вид интенционално постигнато нормативно значение, чиято цел е да доведе до решение, съответстващо на намеренията и целите на интерпретатора.

Този процес на нормативно преозначаване ни дава основание да отграничим три типа значение на правната норма: „интенцията на действителния законодател, конкретния смисъл при правоприлагането и собственото – феноменологично значение на правната норма“ (Шаранкова 2001: 13).

На първо място правните разпоредби могат да бъдат разглеждани като семантично съдържание и като такива те са носители на свое собствено феноменологично значение, т.е. значението на свързаните в смислова верига думи и изрази, без да са носители на интенционална натовареност. Основната предпоставка, за да бъдат включени в значеща разпоредба като част от цялостния юридически дискурс, е тези думи и изрази да притежават „свойството интерпретативност“ (Ibid: 89). Думата е знак, чийто смисъл е независим от интерпретатора, което означава, че той не би могъл да придаде смисъл на дадена дума, какъвто тя не притежава по принцип и не може да варира в зависимост от субекта на интерпретация, т.е. интерпретаторът не може да му придаде свойство, което той вътрешно не притежава.

На второ място правните норми могат да се разглеждат като „казване“ на законодателя и като такива те отразяват неговата интенция. Освен това те притежават основно конвенционално значение, вложено от същия този законодател. Затова, когато тук говорим за конвенционално значение в езика на закона, сме по-склонни да го ограничим до значението на говорителя (нормотвореца), като, разбира се, в него инкорпорираме също и семантичния израз на нормата.

На трето място значението на правните разпоредби може да бъде разглеждано като обект на интерпретация в множеството отделни юридически дискурси в процеса на тяхното приложение. Именно в този процес интенционалното значение на законодателя може да бъде преозначено от страна на интерпретатора. Следователно, този вид постигнато значение не е, а вероятно и не би могло да бъде еднозначно във всички отделни контексти, затова няма как да бъде определено като конвенционално. Това от своя страна обаче поражда въпрос относно основни принципи за правилното функциониране на правото, които имат за цел да гарантират неговото обек-

тивно и всеобщо действие в рамките на дадената правна система, а следователно и на правните норми, които я изграждат. Тук обаче трябва да бъде поставен акцент върху факта, че това постигнато значение притежава вторичен произведен характер. Т.е. извън конкретния контекст обективният езиков израз на нормата остава непроменен – значението, вложено от законодателя се запазва, променя се единствено конкретното (постигнатото) значение. По този начин „интерпретацията е ограничена от дисциплиниращи правила и от наличието на тълкувателна общност, която признава стандартите и набор от норми, които надхвърлят конкретната гледна точка на лицето, предлагащо интерпретацията“ (Cite in Hutton 2009: 158–159). Именно придържането към тези езикови юридически правила и конвенции способства за единството и съхраняването на онзи специфичен първосмисъл, който е гарант за пълноценното функциониране на правото като надличностно съзнание. Тук по-скоро творческата роля на интерпретатора не само не възпрепятства пълноценното функциониране на правото, напротив, опосредства неговото развитие и смислово обогатяване. Това позволява „пълното съдържание на понятието да бъде доопределено контекстуално съобразно (взаимо)действията на агента“ (Карагеоргиева 2009: §10.6.1).

* * *

Направеният анализ ни показва, че макар да можем да разглеждаме понятието „значение на правната разпоредба“ като комплексно и да съществуват случаи, в които интенцията на нормотворческия авторитет е трудно установима по недвусмислен начин от страна на адресатите на правото, то именно придържането към нормативната повеля, е онова, което гарантира целесъобразното и безпроблемно функциониране на правото. Затова тя трябва да бъде формулирана по възможно най-разбираемия начин, но в същото време това не бива да влияе върху специфичния характер на правната лексика и тънкостите при нейното изразяване. Този баланс може да бъде постигнат единствено когато в нормотворческия процес законодателят се придържа към нормативните правила, отнасящи се до правната лексика, които той сам е създал. Както вече показахме, тези правила могат да послужат като своеобразни максими, осигуряващи успешната комуникация между законодателя и адресатите на правото. По този начин в по-голямата част от случаите собственото значение на правните разпоредби, интенционалното значение и значението на интерпретатора ще съвпадат. Но дори в отделни случаи тези три типа значение да се разминават помежду си, това в ни най-малка степен не би възпрепятствало цялостната езикова яснота и единство на юридическия дискурс. Тези три типа значение все пак се намират в непрекъснато взаимодействие, което позволява непрекъснатото развитие и обогатяване на законовата лексика. Това е наложително, тъй като промените в обществените отношения са постоянни и динамични, което налага и правната лексика непрекъснато да бъде дообогатявана с нови понятия и термини, които да отговарят на предизвикателствата на съвременния свят.

ЛИТЕРАТУРА – НОРМАТИВНА УРЕДБА

Закон за авторското право и сродните му права, 1993 г.

Закон за акцизите и данъчните складове, 2006 г.

Закон за задълженията и договорите, 1950 г.

Закон за платежните услуги и платежните системи, 2017 г.

Кодекс на труда, 1987 г.

Наказателен кодекс, 1968 г.

Указ №883 от 24.04.1974 г. за прилагане на закона за нормативните актове.

ЛИТЕРАТУРА

Бузов, В. 2002. *Философия на езика*. София: ИК Одри.

Бузов, В. 2010. *Философия на правото и правна логика в глобалната епоха*. София: ИК Абагар.

Эбзеев, Б., С. 1998. Толкование Конституции Конституционныш судом Российской Федерации: теоретические и практические проблемы. // *Государство и право*, № 5. Федеральное государственное бюджетное учреждение“ Российская академия наук, 5–12.

Карагеоргиева, А. 2009. *Философия на съзнанието*. София: Библиотека 48.

Колев, Т. 2006. *Теория на правотворческата дейност. Ролята на нетипичния законодател*. София: УИ Св. Климент Охридски.

Милкова, Д. 2002. *Юридическа техника*. София: ИК Сиби.

Михайлова, М., П. 2001. *Правото – Смисъл, сянка, противоположности*. София: ИК Проф. Марин Дринов.

Моллов, Б. 2014. *Лекции по философия на езика*. София: ИК Проектория.

Петров, В. 2010. Тъжно-смешни разсъждения върху българското нормотворчество. // *Език: Насоки за писане и редактиране на правни текстове* (Съст.) Д. Хрусанов, Т. Шопов. София: Св. Климент Охридски, 327–346.

Спасов, Б. 2006. *Съставяне на правни нормативни актове*. София: Феня.

Сталев, Ж. 2007. *Нормативната сила на фактическото*. София: Феня.

Ташев, Р. 2002. Правната догматика. // *Съвременна право*, № 3, 7–18.

Ташев, Р. 2007. *Теория на тълкуването*. 2 издание. София: ИК Сиби.

Хрусанов, Д. 2010. Нормативни изисквания към правния език. // *Език: Насоки за писане и редактиране на правни текстове*. (Съст.) Д. Хрусанов, Т. Шопов. София: Св. Климент Охридски 55–59.

Шаранкова, Ж. 2001. *Юридическото мислене. Проект за интерпретативна теория*. София: УИ Св. Климент Охридски.

Aarnio, A. 1987. *Le Rationel Comme Raisonnable. La Justification en Droit*. D. Reidel Publishing Company. Dordrecht.

Aleinikoff, T. A. 1988. Updating Statutory Interpretation. // *Michigan Law Review*, Vol. 87:20, Issue 1. An Arbor: Michigan University Press, 20–66.

Bix, B., H. 2011. Linguistic Meaning and Legal Truth. // *Law and Language, Current Legal issues*, Vol. 15. (Eds.) M. Freeman, F. Smith. Oxford: Oxford University Press, 34–44.

- Carston, R. 2011. Legal Texts and Canons of Construction. A View from 8 Current Pragmatic Theory. // *Law and Language. Current Legal issues*, Vol. 15. (Eds.) M. Freeman, F. Smith. Oxford: Oxford University Press, 8–32.
- Gerard, P. 1978. Le Recours aux travaux préparatoires et la volonté du législateur. // *L'interprétation en droit. Approche pluridisciplinaire*. (Ed.) M. Van de Karchove. Bruxelles: Presses de Université Saint-Lois, 51–95.
- Grice, H., P. 1957. Meaning. // *The Philosophical Review*, Vol. 66, № 3. Ithaca: Cornell University Press, 377–388.
- Grice, H., P. 1991. *Studies in The Way of Words*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hutton, C. 2009. *Language, Meaning and The Law*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lycan, W., G. 2008. *Philosophy of Language. A Contemporary Introduction*. Contemporary Introductions to Philosophy, Second edition. New York and London: Routledge.
- Marmor, A. 2009. *Social Conventions from Language to Law*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Marmor, A. 2014. *The Language of Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Rodriguez-Blanco, V. 2011. Claims of Legal Authorities and „Expressions of Intention“. The Limits of Philosophy of Language. // *Law and Language: Current Legal issues*, Vol. 15. (Eds.) M. Freeman, F. Smith. Oxford: Oxford University Press, 79–99.
- Scalia, A. 1997. A Matter of interpretation. Federal courts and The Law.: An Essay. // (Ed.) A. Gutmann. Princeton: Princeton University Press, 3–47.
- Siegel, J., R. 2009. The Inexorable Radicalization of Textualism. // *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 158:117. Philadelphia: University Pennsylvania Press, 118–178.
- Smith, S., D. 1989. Law Without Mind. // *Michigan La Review*, Vol. 88, Issue 1. An Arbor: University Michigan Press, 105–119.
- Solan, L., M. 2010. *The Language of Statutes. Laws and Their Interpretation*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Turner, S., P. 2010. *Explaining the Normative*. Cambridge: Polity Press.
- Winter, S., L. 2011. Frame Semantics and The „Internal Point of View“. // *Law and Language. Current Legal issues*. Vol. 15. (Eds.) M. Freeman, F. Smith. Oxford: Oxford University Press, 115–127.

ТРАНСЛИТЕРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Buzov, V. 2002. *Filosofia na ezika*. Sofia: IK Odri.
- Buzov, V. 2010. *Filosofia na pravoto i pravna logika v globalnata epoha*. Sofia: IK Abagar.
- Ebzeev, B., S. 1998. Tolkovanie Konstitutsii Konstitutsionnysh sudom Rossiyskoy Federatsii: teoreticheskie i prakticheskie problemy. // *Gosudarstvo i pravo*, № 5. Federalynoe gosudarstvennoe byudzhethnoe uchrezhdenie“ Rossiyskaya akademia nauk, 5–12.

- Karageorgieva, A. 2009. *Filosofia na saznanieto*. Sofia: IK Biblioteka 48.
- Kolev, T. 2006. *Teoria na pravotvorcheskata deynost. Rolyata na netipichnia zakonodatel*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.
- Milkova, D. 2002. *Yuridicheska tehnika*. Sofia: IK Sibi.
- Mihaylova, M., P. 2001. *Pravoto – Smisal, syanka, protivopolozhnosti*. Sofia: IK Prof. Marin Drinov.
- Mollov, B. 2014. *Lektsii po filosofia na ezika*. Sofia: IK Proektoria.
- Petrov, V. 2010. *Tazhno-smeshni razsazhdenia varhu balgarskoto normotvorchestvo. // Ezik: Nasoki za pisane i redaktirane na pravni tekstove (Sast.) D. Hrusanov, T. Shopov*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, 327–346.
- Spasov, B. 2006. *Sastavyane na pravni normativni aktove*. Sofia: IK Feneya.
- Stalev, Zh. 2007. *Normativnata sila na fakticheskoto*. Sofia: IK Feneya.
- Tashev, R. 2002. *Pravnata dogmatika. // Savremenno pravo, № 3, 7–18*.
- Tashev, R. 2007. *Teoria na talkuvaneto. Vtoro izdanie*. Sofia: IK Sibi.
- Hrusanov, D. 2010. *Normativni iziskvania kam pravnia ezik. // Ezik: Nasoki za pisane i redaktirane na pravni tekstove. (Sast.) D. Hrusanov, T. Shopov*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski 55–59.
- Sharankova, Zh. 2001. *Yuridicheskoto mislene. Proekt za interpretativna teoria*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.